

UOT372.894(47) Az

Turanə Fazil qızı İsmayılova

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun

fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı

<https://orcid.org/0000-0001-6462-7759>

[https://doi.org/10.69682/azrt.2024.91\(3\).89-92](https://doi.org/10.69682/azrt.2024.91(3).89-92)

AZƏRBAYCAN TARİXİNİN TƏDRİSİ ZAMANI TƏLƏBƏLƏRİN İDRAK FƏALLIĞININ YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ TARİXİ ƏDƏBİYYATIN İMKANLARI VƏ ROLU

Турана Фазиль гызы Исмаилова

докторант по программе доктора философии

Института Образования Азербайджанской Республики

ВОЗМОЖНОСТИ И РОЛЬ ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ПОВЫШЕНИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Turana Fazil Ismailova

doktoral student of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

POSSIBILITIES AND ROLE OF HISTORICAL LITERATURE IN INCREASE COGNITIVE ACTIVITY OF STUDENTS DURING TEACHING HISTORY OF AZERBAIJAN

Xülasə. Məqalədə ilk növbədə ali məktəblərdə Azərbaycan tarixinin tədrisində tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsində mövcud olan Azərbaycan tarixi ilə bağlı müasir ədəbiyyatların rolu və imkanlarından bəhs olunur. Elmi araşdırmalar və təcrübə göstərir ki, Azərbaycan tarixi dərslərinin tədrisində idrak fəallığının yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırma zamanı məlum olur ki, Ali Məktəblərdə Azərbaycan tarixinin tədrisində idrak fəallığının yüksəldilməsi probleminin təhlili üçün hazırlanmış konkret ədəbiyyat mövcud deyil. Lakin konkret olmasa da bütün təhlil apardığımız ədəbiyyatlarda, dərs vəsaiti və dərsliklərdə bu məsələ ön plana çəkilmiş, işıqlandırılır.

Açar sözlər: *Ali məktəb, Azərbaycan tarixinin tədrisi, idrak fəallığı, Dağlıq Qarabağ, Azərbaycan Səfəvi dövləti, XX əsr milli azadlıq hərəkatı, Heydər Əliyev, İlham Əliyev*

Резюме. Прежде всего, в статье говорится о роли и возможностях современной литературы по истории Азербайджана в развитии познавательной активности студентов при преподавании истории Азербайджана в высших школах. Научные исследования и опыт показывают, что повышение познавательной активности имеет большое значение при преподавании уроков истории Азербайджана. В ходе исследования стало известно, что специальной литературы для анализа проблемы повышения познавательной активности при преподавании истории Азербайджана в высшей школе не подготовлено. Однако, даже если он и не конкретен, этот вопрос выдвигается на первый план и освещается во всей проанализированной нами литературе, учебных пособиях и учебниках.

Ключевые слова: *высшая школа, преподавание истории Азербайджана, познавательная деятельность, Нагорный Карабах, Сефевидское государство Азербайджана, национально-освободительное движение XX века, Гейдар Алиев, Ильхам Алиев.*

Summary. First of all, the article talks about the role and possibilities of modern literature on the history of Azerbaijan in the development of students' cognitive activity in the teaching of Azerbaijani history in higher schools. Scientific studies and experience show that increasing cognitive activity is of great importance in the teaching of Azerbaijani history lessons. During the research, it is known that there is no

specific literature prepared for the analysis of the problem of increasing cognitive activity in the teaching of Azerbaijani history in Higher Schools. However, even if it is not specific, this issue is brought to the fore and highlighted in all the literatures, teaching aids and textbooks that we have analyzed.

Keywords: *Higher school, teaching of Azerbaijani history, cognitive activity, Nagorno-Karabakh, Safavid state of Azerbaijan, 20th century national liberation movement, Heydar Aliyev, İlham Aliyev*

Təhsil həm insanın əvvəlki nəsillər tərəfindən yığılmış biliklərə, dəyərlərə, təcrübəyə yiyələnməsi prosesi, həm də bu prosesin nəticəsidir. Təhsil anlayışına tədris prosesinin nəticəsi kimi təkcə bilik, səriştə və bacarıqlar deyil, həmçinin tənqidi düşünmə, ətrafda baş verən prosesləri qiymətləndirmə, yaratma da daxildir. [9, s.57].

Dərslərdə müasir təlim texnologiyalarından istifadə tələbələrə düşünməkdə – idrak prosesinə fəal cəlb olunmaqda, mürəkkəb vəziyyətlərin həlli yolunu tapmaqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan tarixinin müasir dövrünün mənzərəsinin tələbələrin idrakında dərk etdirilməsində Azərbaycanın müasir tarixinin məzmununun təkmilləşdirilməsində qiymətli mənbələrdə biri də müəllifi professor Sevinc Seyidovanın “Ermənistan Azərbaycana qarşı təcavüzü və Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq-Qarabağ münaqişəsində beynəlxalq təşkilatların mövqeyi” adlı monoqrafıyadır [9].

Nuriyeva İradə Tofiq qızının Azərbaycan tarixi (ən qədim dövrlərdən zəmanəmizədək) ali məktəblər üçün hazırlanmış Azərbaycan tarixi dərsləri 744 səhifədən, 14 fəsildən ibarətdir. Dərslərdə Azərbaycan tarixinin əsasən ən qədim dövrlərdən zəmanəmizədək baş verən bütün tarixi, siyasi və iqtisadi prosesləri ümumiləşdirilərək daha sadə şəkildə aydın şərh olunmuşdur. Texniki ali məktəblər üçün nəzərdə tutulan “Azərbaycan tarixi” adlı dərslər ali məktəb müəllimləri, bakalavr və magistr pilləsində bütün ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələr üçün məsləhətlidir [8,s.9]. Dərslərin XIV fəslə Müstəqil Azərbaycan Respublikası adlandırılmış və 3 bənd üzrə bölünmüşdür. 1-ci bənd [s.501-529] Dövlət müstəqilliyinin bərpa olunması və onun möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə (1991-1995-ci illər), 2-ci bənd [s. 530-608] Azərbaycan Respublikası XX əsrin 90-cı illərinin ikinci yarısı-XXI əsrin ilk onilliklərində, 3-cü bənd [s.609-674] Ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi uğrunda mübarizə. II Qarabağ (Vətən) müharibəsi və onun nəticələri adlanır. Ali məktəb tələ-

bələrinə Azərbaycan tarixinin daha sadə və aydın səmərəli mənimsədilməsində istifadə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrümüzü sona qədər işıqlandırma baxımından vacib əhəmiyyətli dərslərdir [8].

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Yunis Hüseynov tərəfindən yazılmış Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin tarixi əsəri 2019-cu ildə nəşr edilmişdir, 208 səhifədən ibarətdir. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin tarixinin öyrənilməsi üçün ali məktəb tələbələri üçün maraqlı əsərdir. Kitabda Qarabağ bölgəsinin qədim tarixi, xüsusilə bölgənin xanlıqlar dövrü işıqlandırılmışdır. Müəllif əsəri zəngin, mötəbər mənbələr, arxiv materialları, xeyli tarixi ədəbiyyatlardan bəhrələnərək ərsəyə gətirmişdir. Əsərdə Qarabağ xanlığının 75 illik tarixi təhlili tədqiq edilmişdir. [6]

H. Həsənovun [5] yazdığı Azərbaycan tarixi (XVIII əsrin son rübü - XIX əsrin əvvəlləri) dərsləri 144 səhifədən ibarətdir. Dərslərdə XVIII əsrin son rübü - XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən hadisələr, Rusiya və Qacarlar dövləti münasibətlərində Azərbaycanın yeri və Şimali Azərbaycan torpaqlarının çar Rusiyası tərəfindən işğalı yeni yanaşmadan izah edilmişdir. Dərslərdə XVIII əsrin ikinci yarısında yaranmış Azərbaycan xanlıqlarının daxili siyasi vəziyyəti təhlil edilərək bəhs olunan dövrdə təşəkkül tapmış beynəlxalq münasibətlərin Azərbaycan xanlıqlarının siyasi həyatına təsiri öyrənilmiş, Kərim xan Zəndin Azərbaycan xanlıqlarına münasibətdə yeritdiyi siyasətin mahiyyəti açılmış, Rusiyanın Şərqi siyasətində Azərbaycanın yeri müəyyən olunmuşdur. Müəllif rus erməni blokunun Azərbaycan torpaqlarını parçalamaq, Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaratmaq planlarını ifşa edərək XVIII əsrin sonu -XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Rusiya işğallarının başlanması və Qacarlar dövlətinin buna münasibətini hərtərəfli işıqlandırmışdır. Həmçinin dərslərdə XVIII əsrin sonu -XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan tarixində ilk dəfə Ağa Məhəmməd xan Qacarı cənub xanlıqlarını itaətə gətirmək uğrunda mübarizəsi mərhələlərə bölünmüş, hər bir mərhələnin özünəməxsus xüsu-

siyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Bu məqamda türkçülük ideyaları ön planda verilmiş, ilk dəfə olaraq Ağa Məhəmməd Qacarın siyasətində proqressiv cəhətlər qabardılmışdır [5, s. 4].

Dərs vəsaiti ali məktəblərin bakalavr pilləsində təhsil alan tarix müəllimliyi, tarix –coğrafiya müəllimliyi ixtisasları, həmçinin pedaqoji universitetinin digər ixtisas məktəb tələbələri, magistrantlar və maraqlananlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

T.H. Nəcəflinin monoqrafiyasında Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasətinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsi öyrənilmişdir. Əsərdə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasət tarixinə dair zəngin faktik material verilir. Gərəkli və qiymətli tədqiqatdır. Tələbələrə bu dövrün xarici siyasəti barədə düzgün elmi nəticələr əldə etməsi üçün gərəkli və vacib monoqrafiyadır. [7, s.7]

“Yeni Qarabağnamə: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında post-konflikt quruculuğu” adlı kitab da mühüm əhəmiyyətli-dir. Müzəffər Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə rəşadətli Azərbaycan Ordusu 44 gün sürən hərbi əməliyyatlar zamanı düşmən üzərində tarixi zəfər çalaraq torpaqlarımızı işğaldan azad etdi. Vətən müharibəsindən dərhal sonra işğaldan azad ərazilərimizdə bərpa quruculuq işləri başlandı. Bu zaman bir daha aydın oldu ki, Ermənistan Respublikası Azərbaycan torpaqlarını işğal altında saxladığı 30 il ərzində şəhər və kəndlərimizi qəsdən dağıdaraq, 9 şəhəri və yüzlərlə kəndi yer üzündən silib. Ermənistan mədəni və dini abidələri talan edərək həmin əraziləri urbisid və kultursidin bariz nümunəsinə çevirib. Hətta Ağdam şəhərini dağıntıların miqyasına görə mütəxəssislər, “Qafqazın Xirosiması” adlandıırıblar. Kitab işğaldan azad edilən ərazilərimizdə aparılan bərpa və yenidənqurma işlərindən və Böyük Qayıdış prosesindən bəhs edir. Kitabdan hər kəs faydalana bilər [10].

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor Mais İsrail oğlu Əmrahovun XX əsrdə Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı. Ali məktəblər üçün dərsliyi 484 səhifə, XII fəsildən ibarətdir. I fəsil XX əsrdə Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı tarixinin tarixşünaslığı, II Fəsil XIX əsrin sonu -XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın iqtisadi, ictimai-siyasi vəziyyəti. Milli demokratik fikir, III fəsil Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsi və

dövründə Azərbaycanda milli-demokratik hərəkat, IV fəsil 1917-1920-ci illərdə Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı. V fəsil 1917-1920-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda vəziyyət, VI fəsil Azərbaycan 1920-1940-cı illərdə, VII Fəsil Azərbaycan İkinci Dünya müharibəsi illərində, VIII fəsil Azərbaycanlıların Ermənistan SSRİ-dən - tarixi ərazilərindən deportasiyası, IX fəsil XX əsrin 50-60-cı illərində milli müstəqillik uğrunda mübarizə, IX fəsil XX əsrin 50-60-cı illərində milli müstəqillik uğrunda hərəkat, X fəsil 1978-1979-cu illər İran inqilabı və Cənubi Azərbaycan, XI fəsil XX əsrin sonlarında Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı, XII fəsil Heydər Əliyev Müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarıdır adlanır. Azərbaycan xalqının milli oyanışı əsasən XX əsrlə bağlıdır. Bu gün respublikamızın yeritdiyi milli siyasətə təsir göstərən əsas amillər xalqımızın milli təfəkkürü ilə bağlı olub XX əsrin əvvəllərindən təşəkkül tapıb formalaşmağa başlayıb. XX əsr xalqımızın siyasi mədəniyyətinin formalaşması uğrunda mübarizə tarixidir [4, s.5]. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Demokratik Respublikasının varisidir. Bu baxımdan, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ADR-ə gedən yolun, Azərbaycan xalqının sovetlər dövründə özgürlüyünü qoruyub saxlaması və müstəqil dövlət quruculuğu uğrunda xalqımızın mübarizəsi tarixinin öyrənilməsi xüsusi vacib əhəmiyyətə malikdir. XX əsrdə Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı mövzusu geniş olmaqla bərabər, hərtərəfli araşdırmaya ehtiyac duyulan problemlərdən olsa da, bu vaxtadək tələbələr üçün ümumiləşdirilmiş vəsait hazırlanmamışdır. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik kimi nəzərdə tutulmuş XX əsrdə Azərbaycanda milli -azadlıq hərəkatı kitabı bu sahədə ilk təşəbbüsdür. Dərslik ilk dəfə 2009-cu ildə nəşr edilmişdir. Yenidən təkmilləşdirilmişdir [4, s. 6].

Bu göstərilən məsələlərdən, yeri gəldikcə, tarix dərslərində istifadə edilməklə tələbələrin Azərbaycan tarixi dərslərində idrak fəallığının yüksəldilməsinə nail olmaq mümkündür.

Bu əsasda "İlham Əliyev. İnkişaf - məqsədimizdir" çoxcildliyi Azərbaycan tarixinin müasir dövrünün dəqiq və aydın ardıcılıqla geniş mənimlənməsində sanballı mənbə külliyyatıdır.

Nəşrinə 2008-ci ilin dekabrından başlanılan "İlham Əliyev. İnkişaf - məqsədimizdir"

çoxcildliyi dövlətimizin uğurlu daxili və xarici siyasətini, ölkəmizin sosial-iqtisadi həyatının müxtəlif sahələrini, beynəlxalq aləmdə mövqeyini, bir sözlə, ən yeni tariximizi əks etdirən və bununla da fəaliyyət istiqamətlərimizi müəyyən-ləşdirən dəyərli kitablardır.

Yubiley nəşri 2020-ci ilin yanvar-fevral ay-larını əhatə edir [2]. Yüzüncü kitabda Prezident İlham Əliyevin Davos İqtisadi Forumunun illik toplantısında iştirak etmək üçün İsveçrə Ko-nfederasiyasına işgüzar səfərinin materialları, müxtəlif ölkələrin dövlət və hökumət rəhbərləri, beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri və şirkət rəhbərləri ilə görüşləri haqqında informasiyalar

toplanıb. "İlham Əliyev. İnkişaf - məqsədimiz-dir" çoxcildliyinin 123-cü kitabı da çapdan çıxıb. Çoxcildliyin yeni kitabındakı materiallar 2022-ci ilin oktyabr-noyabr aylarını əhatə edir [3].

Problemin aktuallığı. Tədris prosesində tələ-bələrin tarixi biliklərinin möhkəmləndirilməsini tə-min edir.

Problemin yeniliyi. Müasir tarixi ədəbiy-yatların müxtəlifliyi auditoriyanı daha effektiv idarə edərək tələbələrə dərsə cəlb etmək imkanı yaradır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tələbələrin idrak fəallığının yüksəldilməsində mühüm praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat:

1. Bolonya prosesində istifadə edilən termin və anlayışların izahlı lüğəti University of Genoa -Odlar Yurdu Universiteti -Bakı, 2014.
2. Əliyev İ. H. İnkişaf – məqsədimizdir. B. 100-cü kitab. (Yanvar 2020 – fevral 2020) -Bakı : Azərənəşr, -2020. -400 s.
3. Əliyev İ. H. İnkişaf – məqsədimizdir. B. 123-cü kitab. (oktyabr 2022 – noyabr 2022) -Bakı : Azərənəşr, -2022. -392s.
4. Əmrahov. M.İ. XX əsrdə Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı. Ali məktəblər üçün dərslik. / M.İ. Əmrahov. - Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, -2018. - 484 s.
5. Həsənov H.İ. Azərbaycan tarixi (XVIII əsrin son rübü -XIX əsrin əvvəlləri) dərs vəsaiti. / H.İ. Həsənov. - Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2019.-144 s.
6. Hüseynov Yunis Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin tarixi. -Bakı, 2019. - 208 s.
7. Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti (Türkiyə tarixşünaslığında). -Bakı: “Turxan NBP”, -2020. -520 s.
8. Nuriyeva, İ.T. Azərbaycan tarixi (ən qədim dövrlərdən zəmanəmizədək).Texniki ali məktəblər üçün dərslik. / İ.T. Nuriyeva -Bakı: Elm və Təhsil, -2022. -744 s.
9. Seyidova .S.M Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü və Ermənistan -Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində beynəlxalq təşkilatların mövqeyi. -Bakı: ADPU -nun nəşriyyatı, -2014. -381 s.
10. “Yeni Qarabağnamə: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında post-konflikt quruculuğu”. - Bakı: Azprint, -2022. -217 s.

E-mail: turanaismayilova1122@gmail.com

Redaksiyaya daxil olub:05.06.2024